

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ В ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ

FORMATION AND DEVELOPMENT OF CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF HUMAN RIGHT FOR LIFE IN THE HISTORY OF WORLD POLITICAL AND LEGAL DOCTRINE

Кузьменко Я.П.,
к.ю.н., доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Білоцерківський національний аграрний університет

У статті розглядається становлення та розвиток концептуальних засад права людини на життя в історії світової політико-правової думки.

Встановлено, що права людини є складним багатовимірним явищем і у різні епохи проблема прав людини, особливо право людини на життя, незмінно залишаючись політико-правовою, набувала релігійного та філософського звучання. Розкрито специфіку поглядів на зазначену ситуацію, яка докорінно змінилася у другій половині XX ст., коли вчені почали звертати увагу на правові механізми захисту життя, момент його виникнення і засоби припинення.

Ключові слова: життя людини, право людини на життя, концептуальні засади права людини на життя, механізм захисту життя, засоби позбавлення.

В статье рассматривается становление и развитие концептуальных принципов права человека на жизнь в истории мировой политико-правовой мысли.

Установлено, что права человека являются сложным многомерным явлением и в разные эпохи проблема прав человека, особенно права человека на жизнь, неизменно оставаясь политико-правовой, приобретала религиозное и философское звучание. Раскрыта специфика взглядов на отмеченную ситуацию, которая в корне изменилась во второй половине XX в., когда ученые стали обращать внимание на правовые механизмы защиты жизни, момент ее возникновения и средства прекращения.

Ключевые слова: жизнь человека, право человека на жизнь, концептуальные принципы права человека на жизнь, механизм защиты жизни, способы лишения.

The article deals with the formation and development of the conceptual foundations of human rights for life in the history of world political and legal doctrine.

It was investigated that human rights are a complex multidimensional phenomenon. The issue of human rights, particularly human rights to life, while being invariably political and legal one, gained religious and philosophical features in various epochs. The author reveals the peculiarities of the views on the given situation, which changed dramatically in the second half of the twentieth century, when scientists began to pay attention to the legal mechanisms of life protection as well as to the moment of its occurrence and the withdrawing means.

The consideration of the issues of life as a legal category, as well as human rights to life, was limited to the factors of legal (death penalty, blood revenge etc.) or illegal nature (intentional or unintentional murder etc.) in the course of the development of political and legal study. The researchers were interested not only in the human right life, but, above all, in the forms and means of deprivation of life, though the situation began to change gradually.

The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, adopted by the member states of the Council of Europe on November 04, 1950, and the International Covenant on Civil and Political Rights, adopted by the General Assembly of the United Nations on December 16, 1966 can be considered one of the first international legal instruments which declared the right to life as an independent right.

Thus, the protection of the human right to life has come to a qualitatively new level since the second half of the twentieth century. But it is a matter of the development of modern law, which has accumulated the knowledge of the millennial history of the formation of the idea of human life value.

Key words: human life, human right to life, conceptual principles of human right to life, mechanism of life protection, deprivation mechanisms.

«Життя» як правова категорія має достатньо глибоке коріння дослідження і прагнень до його юридичної визначеності.

Перші прояви захисту людського життя в процесі міжособистісного спілкування мали місце ще в первісному суспільстві. На думку науковців, вже в глибокій давнині люди стали розуміти, що боротьба, доведена до непримирності, до такого озлоблення, за якого сторони знищують одна одну або настільки втрачають повагу одна до одної, що не здатні вести переговори і встановлювати мир, вкрай шкодить обом сторонам [1, с. 726-727].

Як слушно зазначає О. Буткевич, об'єктивна необхідність збереження життя і запобігання масовим вбивствам проявилась, як не парадоксально, і в первісному правилі кровної помсти за злочин, яке підлягало чіткому регламентуванню [1, с. 727]. Зокрема, у традиційних суспільствах кровна помста існувала лише між індивідами, які належали до різних груп і закінчувалась вона, як правило, після першого вбивства, яке означало, що помста здійснена. При цьому помста в меншій мірі була спрямована на те, щоб зруйнувати життя, а більше на те, щоб примусити поважати його. В первісному суспільстві кровна помста мала імперативний харак-

тер, оскільки вона була відповіддю на акт, який поставив під загрозу саме існування групи скривдженого [15, с. 172, 174].

Разом з тим, слід зауважити, що первіснообщинний лад характеризувався наявністю так званих «мононорм», тобто норм, які не можуть бути кваліфіковані як норми релігії, моралі, звичаєвого права. Ці норми ніколи не давали переваг одного члена роду над іншим, тобто закріплювали умовну «первісну рівність», але суть цієї рівності полягала у відсутності свободи, оскільки людина цілком поглиналася суспільством, а життєдіяльність індивіда була досить жорстко регламентованою [3, с. 8].

Проте, і в більш пізній період розгляд проблематики життя як правової категорії, а також права людини на життя здебільшого зводився до обмеження факторів правовомірного (смертна кара, кровна помста і т. ін.) чи неправомірного характеру (навмисне чи ненавмисне вбивство і т. ін.). Представників політико-правової думки цікавило не стільки само по собі право на життя, скільки форми, засоби його позбавлення. Така ситуація зберігалась до середини XX ст., коли вчені почали звертати увагу на правові механізми захисту життя, момент його виникнення і засоби припинення.

Звідси актуальності набувають питання становлення та розвитку концептуальних засад права людини на життя.

Різні аспекти становлення та розвитку концептуальних засад права людини на життя в історії світової політико-правової думки привертала увагу багатьох дослідників, серед них: А. Блаженний, Т. Аквінський, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ч. Беккарія, Ф. Держжинський, О. Кістяківський, М. Драгоманов та ін.

Наприклад, Закони царя Хаммурапі, пам'ятка права Стародавнього Вавилону, передбачала, що «якщо людина почне, клянучись, звинувачувати іншу людину у вбивстві, але не доведе цього, то її потрібно вбити» [5, с. 37]. Загалом в Законах царя Хаммурапі йдеться про тридцять чотирьох складів злочину, за вчинення яких передбачена смертна кара [6, с. 14-39].

У сучасних дослідженнях теологічного характеру право на життя вважається майже незаперечним. Норма «не вбивай» універсальна: спочатку дане людині право на життя і заборона на вбивство зовсім не залежали від тяжкості злочину. На жаль, підтвердження цієї тези ми не знаходимо в біблійних текстах. Перший вбивця Каїн випрошує в Бога поблажливості, адже «кожен, хто стріне мене, той уб'є мене» (Буття, 4, 14), на що Бог дає таку відповідь: «Через те кожен, хто вб'є Каїна, семикратно буде помщений» (Буття, 4, 15). Проте, така семикратна помста не зупиняє вбивств, і вже Каїновий нащадок Лемех збільшує помсту в геометричному вимірі: «Я вбив мужа за виразку свою, а дитину – за рану свою. Якщо за Каїна помститься усеремеро, то за Лемеха – у сімдесят раз по семеро» (Буття, 4, 23-24).

Як зауважує В. Буткевич, з Біблії можна винести один красномовний урок: вбивством вбивства не позбутися. Але, зазначає вчений далі, такий висновок можна зробити з позиції врахування тисячолітньої історії, що пройшла. Сучасники ж Біблії мали засвоїти інше правило: «У поті свого лиця ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий. Бо ти порошок, і до пороку вернешся» (Буття, 3, 19); «І кожен, хто вб'є людину, той буде забитий» (Левіт, 24, 17); «А кожен, хто буде чинити перелюб із заміжною жінкою, хто буде чинити перелюб із жінкою свого ближнього – будуть забиті і перелюбник, і перелюбниця» (Левіт, 20, 10) [4, с. 202-203].

Подібно до раннього християнства певну пропаганду вбивств, смертної кари можна спостерігати і в інших світових релігіях.

Так, друга Сура Корану наставляє мусульман щодо невірних: «187 (191) І вбивайте їх, де зустрінете ... Якщо це вони будуть битися з вами, то вбивайте їх: така покара невірних!». У восьмій Сурі сам Бог наставляє: «12 (12) Ось повчав Бог твій ангелів: «Я з вами, зміцніть тих, хто вірував! Я кину в серця тих, хто не вірували, страх; бийте їх по шиям, бийте їх по всім пальцям і вони (віруючі) мають знати»; «66 (65) О пророк! Спонукай віруючих до битви. Якщо буде серед вас двадцять терпеливих, то вони переможуть дві сотні; а якщо буде серед вас сотня, то вони переможуть тисячу тих, які не вірують, за те, що вони народ не розуміючий».

Разом з тим, слід зауважити, що тлумачі Тори стверджують, що саме іудейська віра, на відміну від інших, поставила вбивство та смертну кару під заборону [4, с. 204].

Проте, з таким твердженням важко погодитись, оскільки відповідно до Тори, єврейський суд має право стратити людину чотирма способами: побиттям камінням, спаленням, мечем та удушенням.

Закріплює Тора й те, що побиття камінням – більш сувора страта, ніж спалення, спалення – більш суворе, ніж страта мечем, а страта мечем – більш суворий вид страти, ніж удушення.

Значну кількість положень, які провокують до вбивства, можна знайти і в староіндійських віруваннях. Наприклад, «Закони Ману» передбачали, що «Вбивство при

жертвопринесенні – не вбивство» (V, 39), «втрачене, а потім знайдене майно необхідно залишити під наглядом особливих слуг; кого він при цьому виявить як крадів, тих потрібно наказати, позбавити життя за допомогою слона» (VIII, 34), «при викраденні знатних людей і особливо жінок, а також кращого дорогоцінного каміння злочинець заслуговує смертної кари» (VIII, 323), «тих, хто складає брехливі накази, підкуповує його радників, вбиває жінок, дітей та стариків, а також тих, хто служить його ворогам, цар має стратити» (IX, 232), «при першій крадіжці необхідно наказати, відрізати у крадія два пальця, при другій – руку і ногу, при третій він заслуговує на смертну кару» (IX, 277).

Подібним чином вирішувались питання щодо збереження життя і в Стародавньому Китаї. Найбільш яскраво ворожість до людей і впевненість, що за допомогою насильних заходів (або жорстоких законів) їх можна підпорядкувати бажаному порядку, проявилися в ідеях легізму [7, с. 30].

Нерідко вчені пов'язують виникнення прав людини з природним правом, датуючи появу останнього періодом існування античної Греції. Проте, збереження політичних прав, рівності усіх перед законом, справедливості, демократії означали більше, аніж людське життя. Саме у цьому криється парадокс грецького гуманізму і філантропії. З одного боку, абсолютно слушно видається думка М. Петрова, що людська гідність, особистість, спільність цілей, рівність і свобода, тобто більшість звичних і використовуваних нами соціальних установок і навіть саме право бачити в цих установках будівельний матеріал для більш досконалого і розумного майбутнього, – все це йде корінням в античність [9, с. 9]. З іншого боку, ніхто не зможе заперечити, що розплатою за ці цінності, як правило, було життя людини, яке вважалось менш вагомим, аніж її свобода, рівність, гідність тощо.

Проте, вже в Римський період ми можемо спостерігати перші прояви ідеї про негативний характер смертної кари. Зокрема, Цицерон проголошував: «Нещастя, коли відчуваєш на собі всю ганьбу кримінального суду, нещастя, коли тебе конфіскують майно, нещастя – піти у вигнання; однак навіть у цьому гіркому становищі людина зберігає хоча б видимість свободи. Насамкінець, якщо нам судилося померти, то помremo як вільні люди – не від руки ката, і не з закутаною головою, і нехай про хрест навіть не говорять – не тільки тоді, коли мова зайде про особи римських громадян; ні, вони не повинні ані думати, ані слухати про нього, ані бачити його. Адже не лише бути підданим такому вироку і такому покаранню, але навіть опинитися в такому становищі, чекати його, врешті, навіть чути про нього принизливо для римського громадянина і взагалі для вільної людини» [10, с. 285].

Зазначені думки були закріплені й у законодавстві. Так, з початку II ст. до н. е. смертну кару для римських громадян замінили вигнанням (т. зв. «позбавлення води й вогню»), коли римлянин, щоб уникнути вироку смертної кари, міг добровільно піти у вигнання [5, с. 178]. Разом з тим, в імператорський період смертна кара знову відновлюється, причому з'являються нові її види: спалення, повішення та утоплення [11, с. 222-223].

В деякій мірі ситуація із забезпечення права людини на життя покращується на початку Середньовіччя, зі здобуттям християнством панівних позицій у суспільно-політичному житті.

Проте й надалі право на життя залишалось достатньо вразливим. Так, з висуненням християнською церквою ідеї про всесвітнє панування, заборона вбивств та цінність людського життя повністю підпорядковуються меті ведення священних війн та поширення християнської релігії. За цих умов на перше місце висувається не заповідь «Не вбивай», а ідея богоугодної священної війни і боротьби за віру [1, с. 751].

Разом з тим, як не парадоксально, але саме цим християнська доктрина зробила суттєвий внесок у розвиток вчення про право людини на життя, оскільки вчені богослови були змушені розробити теоретичну основу для пояснення відповідності священних війн і хрестових походів та біблійної заповіді «Не вбивай».

Одним з перших таку спробу здійснив А. Блаженний. З одного боку, він писав про необхідність дотримання біблійної заповіді «Не вбивай», що, на його думку, передбачала заборону заподіювати смерть будь-якій людині, у т. ч. і собі, а, з іншого боку, він виділив з цього правила певні винятки. Під останніми А. Блаженний розумів ситуацію, коли «вбивати наказує сам Бог, чи через закон, чи особливо відносно тієї чи іншої особи розпорядження. У цьому випадку не той вбиває, хто зобов'язаний служити правителю, як і меч слугує знаряддям тому, хто ним користується. Через це заповідь «Не вбивай» зовсім не порушують ті, які ведуть війни за велінням Божим чи, будучи в силу Його законів, тобто в силу самого розумного правосудного розпорядження, представниками суспільної влади, карають злодіїв смертю» [12, с. 34-35].

З теологічної позиції розглядав поняття права на життя й Т. Аквінський. Відповідно до поглядів вченого, усі закони пов'язані між собою зв'язком субординації.

Піраміду законів очолює вічний закон – універсальні норми, загальні принципи божественного розуму, який управляє всесвітом. Вічний закон міститься в Бозі, тотожний йому; він існує сам по собі, і від нього є похідними інші види законів.

Перш за все – природний закон, який є нічим іншим, як відображенням вічного закону в людському розумі, в свідомості мислячих істот. Природний закон наказує прагнути до самозбереження та продовження роду, зобов'язує шукати істину (Бога) і поважати гідність людей.

Конкретизацією природного закону, його «розумним» продовженням, є людський (позитивний) закон. Його призначення – силою та страхом примушувати людей (істот за своєю природою недосконалих) уникати зла та досягати добродетельності [13, с. 116]. При цьому, якщо «людський» закон не узгоджується з природним, то це більше не закон, а його псування. В цілому людський (позитивний) закон можна назвати наслідком природного закону, якого лише треба зробити чітким і ефективним, щоб вдовольнити гострі потреби людського життя чи особливих обставин людського життя. Так, наприклад, необхідність покарання за вбивство засновується на природному законі, оскільки вбивство суперечить природі, несумісне з миром і ладом. Утім, природний закон не дає чіткого визначення навмисного вбивства, яке відрізняло б його від інших видів вбивств, а також не передбачає конкретного покарання – це справа позитивного закону [7, с. 104].

Нарешті, ще один вид закону – божественний. Він міститься в Біблії і є необхідним з двох причин. По-перше, людський (позитивний) закон не здатний повністю викоренити зло. По-друге, через недосконалість людського розуму люди самі не можуть прийти до одноманітного уявлення про правду; допомогти їм досягнути його і покликати таке найавторитетніше в уявленнях християн керівництво, як Біблія [13, с. 116-117].

В цілому, майже до початку XVI ст. погляди мислителів формувались під впливом безсумнівного авторитету релігії. В цей час ідеї права людини на життя перетиналися з імперативними можливостями держави позбавити її цього права, як і самого життя. Реальність позбавлення людини життя переважала в теорії і практиці над необхідністю його захистити, забезпечити чи гарантувати [4, с. 210].

Одним з перших від теологічного сприйняття права на життя відійшов Н. Макіавеллі. Для вченого право на життя, порівняно з деякими іншими правами, наприклад, правом власності, не було чимось священним та недоторканим.

На відміну від Н. Макіавеллі, Т. Мор вважав, що зло походить саме від наявності приватної власності та майнової нерівності, а цінність людського життя не може порівнюватись ні з чим у світі.

У певній мірі право на життя обстоював і Т. Гоббс. Побудувавши своє вчення на дослідженні природи та пристрастей людини, мислитель стверджував, що найпершим прагненням усього роду людського є вічне й невинне бажання дедалі більшої та більшої влади, бажання, яке припиняється лише зі смертю. Зрозуміло, що оскільки подібні прагнення визнаються притаманними будь-яким індивідам, невідворотним завершенням суто природного стану людського співжиття виявляється ніщо інше, як «війна всіх проти всіх» (*bellum omnia contra omnes*) [14, с. 7].

Проти скасування смертної кари виступав Ш. Монтеск'є. Однак, здійснюючи пошук ідеальної форми держави, він зазначав, що в такій державі життя найдрібнішого за соціальним статусом громадянина має певну цінність, тому держава наділена правом позбавити його виключно у випадку, коли сама держава виступає проти цього громадянина, а громадянину надано усі можливі засоби самозахисту.

Таким чином, представники політико-правової думки XVIII ст. ще не відкидали смертної кари, але вже розглядали це питання принаймні в трьох аспектах: а) не отожднювати вбивство з покаранням; б) при визначенні покарання керуватися принципами гуманності; в) не зловживати застосуванням смертної кари [4, с. 213].

Активно пошук відповіді на це питання здійснювався протягом наступних періодів.

Для гуманістів XIX ст. з усього можливого, що їм передали мислителі XVIII ст., була найбільш прийнятною концепція Ч. Беккарія. Захопившись ідеєю суспільного договору, вчений «перевірив» на ній основоположні погляди Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є та інших своїх попередників і дійшов висновку, що в кожному суспільстві принципово стикаються дві цінності, які обов'язково слід захищати: «загальне благо» і безпека та свобода громадянина [4, с. 213].

У вітчизняній політико-правовій думці одним з перших ідей недоторканості життя людини обстоював М. Драгоманов. Так, головним завданням свого конституційного проекту «Вільна Спілка» – «Вольный союз» вчений визначив «роботу з перетворення Російської держави на засадах політичної свободи, найважливішим проявом якої мала бути «недоторканість тіла для принизливих покарань і смертної кари». При цьому М. Драгоманов стверджував, що «права людини і громадянина не можуть бути ні відмінені, ні обмежені жодною постановою чи законом, за винятком обмежень, що встановлюються в законодавчому порядку на час зовнішньої війни».

О. Кістяківський, обстоюючи ідею недоторканості життя людини, ставив питання скасування смертної кари в пряму залежність від рівня розвитку суспільства. Таку залежність вчений вважав незаперечною.

Проте, практика правозастосування тих часів свідчила про інше. Держави продовжували вдосконалювати майстерність і жорстокість вбивства людей, а ідеї забезпечення недоторканості життя людини не знаходили суттєвої підтримки. Певні зрушення в цьому питанні відбулися після Першої світової війни, у якій втрати збройних сил усіх держав-учасниць склали близько десяти мільйонів осіб.

В молодій радянській державі питання захисту права людини на життя також вирішувалося неоднозначно. Так, після Жовтневої революції смертна кара була скасована одним з декретів Другого Всеросійського з'їзду Рад. Деякий час каральні органи її не застосовували, але 21 лютого 1918 р. Рада народних комісарів РСФРР приймає декрет «Соціалістична багьківщина в небезпеці!», який допустив можливість застосування розстрілу на місці за скоєння державних злочинів. А постановою Ради народних

комісарів РСФРР «Про червоний терор» у вересні 1918 р. не лише закріпило це положення, але й поширило його на осіб, які брали участь в діяльності ворожих організацій. Законодавчо смертна кара у вигляді розстрілу була закріплена в Керівних началах з кримінального права РСФРР 1919 р. – першому законодавчому акті, де були регламентовані основні положення і інститути нового кримінального права.

Незабаром питання про скасування смертної кари було поставлене знов. Його ініціатором виступив Ф. Дзержинський. Таким чином у 1920 р. зазначений вид покарання був знову скасований. Через це система покарань, передбачена Кримінальним кодексом РСФРР 1922 р., вже не містила смертної кари. Проте, норма про смертну кару у вигляді розстрілу була поміщена в окрему статтю і мала характер тимчасової і виключної міри кримінального покарання. Право її застосування надавалось лише військовим трибуналам [2, с. 75-76].

Норми Кримінального кодексу РСФРР майже повністю були продубльовані і в Кримінальному кодексі УСРР 1922 р.

Кримінальний кодекс РСФРР 1926 р. та Кримінальний кодекс УСРР 1927 р. також встановлювали смертну кару у вигляді розстрілу як тимчасову вищу міру покарання. Однак, часте використання в санкціях статей Особливої частини Кримінальних кодексів (більш ніж в сорока складах) фактично перетворило її в постійний (наперекір декларації про тимчасовий характер) інструмент кримінальної репресії [2, с. 76].

Чергова спроба скасування смертної кари була здійснена Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 р.: за злочини, які караються за діючими законами смертною карою, в мирний час застосовується поміщення у виправно-трудова табори строком на 25 років. Проте, така норма існувала недовго. У січні 1950 р. смертна кара була знову законодавчо закріплена Указом Президії

Верховної Ради СРСР «Про застосування смертної кари до зрадників Батьківщини, шпівнів, підричників-диверсантів», а в 1954 р. смертна кара була введена і за умисне вбивство за обтяжуючих обставин [2, с. 76-77].

Також слід наголосити, що окрема стаття, яка б гарантувала право на життя, була відсутня і в тексті Конституції СРСР, як в редакції 1936 р., так і в редакції 1977 р. Аналогічним чином вирішувалось це питання і у відповідних редакціях Конституції УРСР.

Щодо регламентації права людини на життя на міжнародному рівні, то у розробленій Інститутом міжнародного права 1929 р. Декларації міжнародних прав людини у ст. 1 чітко закріплювалось: «Кожна держава зобов'язана визнавати за особою рівні права на життя, свободу та добробут і гарантувати будь-кому на своїй території повний і достатній правовий захист без різниці за національність, статтю, расою, мовою чи релігією» [1, с. 769].

Як ми бачимо, у цій статті право на життя ще не виділяється за контекстом від права на свободу та добробут.

Проте, повністю воно не було виділене і в Загальній декларації прав людини 1948 р.

Як самостійне, право на життя буде закріплене згодом у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (скорочено – Європейська Конвенція з прав людини), ухваленій країнами-учасниками Ради Європи 04 листопада 1950 р., та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.

Таким чином, з другої половини ХХ ст. захист права людини на життя вийшов на якісно новий рівень. Але це вже питання розвитку сучасного права, яке накопичило у собі багаж тисячолітньої історії становлення ідеї цінності людського життя. Його формування і тлумачення в сучасних правових документах, без сумніву, несе на собі відбиток релігійних, природно-правових концепцій права людини на життя, всієї історії його правового захисту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буткевич О. Право людини на життя в історії міжнародного права / О. Буткевич // Європейський суд з прав людини. Судова практика / [за заг. ред. В. Г. Буткевича]. – К. : Ред. журн. «Право України», 2011. – (Додаток до журн. «Право України». – Вип. 2 : Стаття 2 ЄКПЛ «Право на життя» : у 3 кн.). – Кн. 2. – 2011. – С. 723–773.
2. Казановская Ю. А. Право на жизнь и смертная казнь : проблемы конституционно-правовой регламентации в Российской Федерации : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ю. А. Казановская. – Ставрополь, 2004. – 171 с.
3. Литвиненко І. Л. Генезис прав людини в історії політико-правової думки світу та України / І. Л. Литвиненко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 1–2. – С. 7–13.
4. Буткевич В. Право на життя – основоположне право ЄКПЛ. Становлення та розвиток критеріїв і стандартів його застосування / В. Буткевич // Європейський суд з прав людини. Судова практика / [за заг. ред. В. Г. Буткевича]. – К. : Ред. журн. «Право України», 2011. – (Додаток до журн. «Право України». – Вип. 2 : Стаття 2 ЄКПЛ «Право на життя» : у 3 кн.). – Кн. 2. – 2011. – С. 199–613.
5. Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн : [навч. посібник для студ. вищ. заклад. освіти] / Н. М. Хома. – Львів : Вид-во «Магнолія 2006», 2007. – 480 с.
6. Крестовская Н. Н. История государства и права зарубежных стран : [практикум] / Н. Н. Крестовская. – Харьков : ООО «Одиссей», 2002. – С. 14–39.
7. Орач Є. М. Історія політичних і правових вчень : [навч. посібник] / Є. М. Орач. – К. : Атіка, 2005. – 560 с.
8. Саидов А. Х. Международное право прав человека : [учеб. пособие] / А. Х. Саидов. – М. : МЗ Пресс, 2002. – 197 с.
9. Петров М. К. Античная культура / М. К. Петров. – М. : РОССПЭН, 1997. – 352 с.
10. Цицерон М. Т. Речи : в 2 т. / М. Т. Цицерон. – М. : Изд-во АН СССР, 1962–1962. – Т. 1 : Годы 81–63 до н. э. – 1962. – 443 с.
11. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посібник] / В. П. Глиняний. – К. : Істина, 2005. – 768 с.
12. Блаженный Августин. Творения : в 4 т. / Августин Блаженный. – СПб. ; К. : «АЛТЕИЯ» – УЦИММ–Пресс, 1998–2000. – Т. III : О граде Божием (книги I–XIII). – 1998. – 595 с.
13. История политических и правовых учений : учебник для вузов / [Графский В. Г., Золотухина Н. М., Мамут Л. С., Нерсесянц В. С., Сюкияйнен Л. Р.]; под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : ИНФРА–М, 1996. – 736 с.
14. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Гоббс. – К. : Дух і Літера, 2000. – 600 с.
15. Рулан Н. Юридическая антропология : [учебник для вузов] / Н. Руслан. – М. : Изд-во «НОРМА», 2000. – 310 с.